

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Випуск 192

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Черкаси – 2010

Науковий журнал містить статті, в яких розглянуто актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських та зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/7 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності “Історичні науки”.

Журнал рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол 6 від 15.06.10 р.)

Головна редакційна колегія:

д.пед.н., проф. *А.І. Кузьмінський* (головний редактор), д.пед.н., проф. *Н.А. Тарасенкова* (заступник головного редактора), к.ф.-м.н., доц. *О.О. Богатирьов* (відповідальний секретар), д.б.н., проф., чл.-кор. АПНУ *Ф.Ф. Боєчко*, д.ф.-м.н., проф. *А.М. Гусак*, д.е.н., проф. *І.І. Кукурудза*, д.б.н., проф. *В.С. Лизогуб*, д.філос.н., проф. *О.В. Марченко*, д. і. н., проф. *В.В. Масненко*, д. х. н., проф. *Б.П. Мінаєв*, д.філол.н., проф. *В.П. Мусієнко*, д.філол.н., проф. *В.Т. Поліщук*, д.т.н., проф. *В.М. Середенко*, д. і. н., проф. *А.Ю. Чабан*.

Редакційна колегія серії:

д.іст.н., проф. *В.В. Масненко* (відповідальний редактор); д.іст.н., доц. *Ю.П. Присяжнюк* (відповідальний секретар); д.іст.н., проф. *В.В. Гоцуляк*; д.іст.н., проф. *О.І. Гуржій*; д.іст.н., проф. *А.Г. Морозов*; д.іст.н., проф. *А.Ю. Чабан*; д.іст.н., проф. *М.Г. Шамрай*; к.іст.н., доц. *Н.І. Земзюліна*; к.іст.н., доц. *Ю.М. Михайлюк*; к.іст.н., доц. *В.М. Мельниченко*; к.іст.н., доц. *О.І. Овчаренко*; к.іст.н., доц. *О.Г. Перехрест*.

**Засновник – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 2527 від 27.03.1997

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра історії та етнології України (0472) 35-55-57

2. Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 364–379.
3. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2001. – 416 с.
4. Присяжнюк Ю.П. Характер самоврядування українських селян Правобережної України в 60–90-х роках XIX ст. // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 56–62.
5. Присяжнюк Ю.П. Характерологічні (ментальні) особливості соціальної активності українських хліборобів (60–90-х рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського ун-ту. Серія історичні науки. – 1999. – Вип. 12. – С. 42–47; Його ж. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 3. – С. 23–33; Його ж. Менталітет українського загалу в посткріпосницьку епоху: консерватизм феномену // Вісник Черкаського ун-ту. Серія історичні науки. – 2000. – Вип. 21. – С. 28–32; Його ж. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // Історія України. – 2000. – № 3. – С. 9–10; Його ж. "Емансипація..." 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. – 2001. – № 2. – С. 94–96; Його ж. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 213–228; Його ж. Ментально-регіональна феноменологія українських селян (у посткріпосницький період) // Україна соборна. Зб. наук. статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К., 2006. – С. 85–90; Його ж. Українське селянство "між традицією і модерном": господарські аспекти соціоментальної історії // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – С. 93–100; Його ж. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного ун-ту. – 2000. – Вип. 8. – С. 25–27.
6. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі XX–XXI ст. – Черкаси: "Вертикаль", 2006. – 122 с.
7. Присяжнюк Ю.П. Українське село XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. посібник для студентів іст. ф-тів ЧДУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 119 с.
8. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: монографія. – Черкаси: "Вертикаль", 2007. – 640 с.
9. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06. – К., 2010. – 260 с.
10. Присяжнюк Ю.П. Життя на Північному боці Великого Степового Кордону (у пошуках джерел "ментальної розколотості" етнічної ідентичності українців) // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. – Вип. 182. – Черкаси, 2010. – С. 8–16.

Анотація. Гоцуляк В.В. "Новая история" как одна с новейших методологических течений в историографии. Автор анализирует достижения зарубежной историографии в сфере "новой истории". Обращает внимание на результаты работы профессора Кембриджского университета Питера Берка. В центре внимания трактовка П. Берком "новой истории", осмысление им ее прошлого и будущего, проблем дефиниций, источников, пояснений и синтеза. Также уделено внимание трудам украинских историков, выполненных в традициях школы "Анналов".

Ключевые слова: историография, "новая история", источник, культурный релятивизм, парадигма, синтез, школа "Анналов", ментальность, обыденность

Summary. Hotsulyak V.V. "New History" as One of the Recent Methodological Trends in Historiography. The author analyzes best practice of foreign historiography in the field of "new history". He takes into account the heritage of Professor Peter Burke, University of Cambridge. The focus is placed on Peter Burke's interpretation of "new history" and his understanding of its past and future, problems of the definition, sources, explanation and synthesis. The author also gives attention to the works of Ukrainian historians, performed in the tradition of the Annales School.

Key words: historiography, "new history", source, cultural relativism, paradigm, synthesis, the Annales School, mentality, a day-to-day life

УДК 94(477):Д.Багалій

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

В.В. Тельвак

ГРУШЕВСЬКІАНА ДМИТРА БАГАЛІЯ

Встановлено особливості історіографічного аналізу Д. Багалієм творчості М. Грушевського. Виявлено його впливи на грушевськознавчі оцінки суспільно-політичної ситуації на Наддніпрянщині в першій третині XX ст. Зроблено висновок про вагомість внеску дослідника в грушевськознавство.

Ключові слова: М. Грушевський, Д. Багалій, грушевськіана, українська історіографія, рецепція

Дмитро Багалій та Михайло Грушевський – визнані лідери української історичної науки першої третини ХХ ст., найвидатніші представники джерелознавчої школи В. Антоновича, фундатори власних наукових традицій, котрі помітно вплинули на поступ гуманістики у ХХ ст. До проблеми їхніх взаємин дослідники зверталися неодноразово і в загальних [1, 36–89; 2, 123–129; 3, 375–377], і в спеціальних працях [4; 5], реконструювавши перебіг знайомства, виявивши періоди зближення та охолодження стосунків, врешті – встановивши факти творчої співпраці та взаємовпливів. Утім, досі поза увагою науковців перебуває цікава грушевськознавча спадщина видатного харківського вченого, представлена як на сторінках його численних узагальнюючих студій, так і в спеціальних розлогіх історіографічних працях. При аналізі різнопланової грушевськіани першої третини ХХ ст. виявляється, що саме Д. Багалію належить наймасштабніша спроба узагальнення творчого доробку автора “Історії України-Руси”, котра мала поважний вплив на всю подальшу грушевськознавчу традицію. Тож опрацювання зазначеної теми дає змогу вирішити одразу декілька наукових завдань: глибше зануритися у світ творчості Д. Багалія та реконструювати малознані сторінки його взаємин із М. Грушевським, відтворити особливості стосунків представників однієї наукової школи, а також ширше – поглибити наші знання про особливості міжособистісної комунікації у середовищі української інтелігенції першої третини ХХ ст.

Д. Багалій, майже на десятиліття старший за М. Грушевського, наприкінці ХІХ ст. був визнаним авторитетом в очах українофільської молоді Наддніпрянщини. Власне ставлення до харківського вченого молодий М. Грушевський – тоді щойно призначений професор Львівського університету – виклав у короткій біографічній довідці про Д. Багалія на сторінках галицької “Зорі”. У цій публікації, що не увійшла до жодної з бібліографій М. Грушевського, професор змальовує образ талановитого вченого-історика – представника школи В. Антоновича та заслуженого для української культури і науки діяча [6].

А втім, винятковий організаційний талант та самовіддана наукова і громадська праця М. Грушевського в ліберальних умовах австрійської Галичини в короткому часі висунула його на перші ролі в українському інтелектуальному середовищі. Не тільки у студіях Д. Багалія, написаних на початку ХХ ст., але і в його лекціях для студентів Харківського університету, зустрічаємо численні піднесені оцінки творчих ідей автора “Історії України-Руси”. Для прикладу наведемо уривок із листа львівського учня М. Грушевського І. Джиджори до свого вчителя. “Був я на двох викладах Багалія на університеті, – писав початкуючий учений, – коли він якраз читав “Южно-русскую историю” і переходив різні теорії й погляди на повстання і т.д. козаччини. Про П. Проф. говорив у самих суперлятивах, називаючи “Історію” (мова йшла про останній том) і “монументальною”, і “класичною”, а П. Професора між іншим “бенедектинуєм (!) наших часів” [7, 211].

Свідченням високого визнання харківським істориком внеску його молодшого колеги у розбудову українознавчих студій стало також надання Харківським університетом за ректорства Д. Багалія почесного докторату голові НТШ. Пізніше учений згадував, що “цими виборами рада професорів, що на чолі її стояв я, як ректор університету, довела, що вона в особі М.С. [Грушевського] цінує і визначного вченого взагалі і українського зокрема, окрім того, має його й за видатного сучасного українського громадського діяча, що став на чолі українського національного й наукового відродження в Галичині” [8, 121]. У свою чергу, М. Грушевський був ініціатором обрання харківського колеги до складу НТШ [9, 435].

У роки Визвольних змагань М. Грушевський та Д. Багалій опинилися у різних політичних таборах: перший очолив Центральну Раду та симпатизував есерам, другий був близьким до кадетів, брав участь у діяльності Міністерства освіти Української держави, долучився до створення Академії наук та низки вищих навчальних закладів. Утім, попри відмінності політичних візій майбутнього українських земель, харківський учений надалі з пієтетом ставився до історіографічних концепцій автора “Історії України-Руси”. Так, коли в революційному Києві давній опонент М. Грушевського і ще один учень В. Антоновича Іван Лінниченко у низці публікацій виступив з гострою критикою наукової спадщини та суспільно-політичної діяльності голови ЦР, Д. Багалій став на сторону останнього [10, 99–101]. Дещо пізніше він наголошував на принципово відмінних світоглядно-ідеологічних настановах М. Грушевського та І. Лінниченка. Д. Багалій уважав, що серйозної наукової критики схеми М. Грушевського у брошурах його опонента не було, адже наведені аргументи

носили значною мірою світоглядний характер. Аналізуючи головні тези праць І. Лінниченка, Д. Багалій зазначив: "Хіба можна заперечувати в праві на свою історію українському народові лише тому, що він не мав постійно своєї держави? (Лінниченко помилково каже, що він ніколи її не мав). Хіба можливо науково доводити чудернацьку думку його, що Україна ніколи не мала своєї самостійної оригінальної культури? Хіба можливо надавати таке виключне значення державній ідеї, нехтуючи справжнім базисом історичного процесу – соціально-економічним чинником?..." [11, 50–51].

Уперше докладний аналіз наукової спадщини М. Грушевського Д. Багалій представив у "Нарисі української історіографії", що з'явився друком у Києві в 1923 р. Харківський учений підкреслював, що "ми маємо науково оброблену та систематично викладену багатотомну "Історію України-Руси" М.С. Грушевського" і питання про окремішність історії українського народу вирішено в позитивному розумінні [12, 43]. Відтак на черзі стоїть інша важлива проблема – створення синтетичної праці з історії української історіографії.

Харківський учений уперше продемонстрував вагомість наукового доробку М. Грушевського в аспекті дослідження української історичної думки, починаючи від доби середньовіччя. Він наголошував на ґрунтовності історіографічних студій М. Грушевського, зазначав, що вони охоплюють практично всі періоди еволюції української інтелектуальної історії. У "Нарисі" дослідник покликався на відповідні праці вченого, наводив його тези як засадничі для розуміння тієї чи іншої наукової проблеми. Приміром у контексті давньої української історіографії Д. Багалій окреме місце приділив аналізу поглядів Грушевського, охарактеризував їх як авторитетні та відправні у розумінні історичної концептуальності, хронології й типології літописів. Як ілюстрацію, наведемо висловлювання Д. Багалія про статтю видатного вченого "Хронологія подій галицько-волинської літописи". "Це дуже цінна розвідка, – писав харківський дослідник, – і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання" [12, 97]. З аналогічними оцінками зіштовхуємося також при розгляді дослідником інших історіографічних праць М. Грушевського, присвячених різним періодам нашої Клію аж до початку ХХ ст. [12, 112]. Зауважимо, що підсумкові праці Д. Багалія стосовно внеску його молодшого колеги в українську історіографію припадають на другу половину 20-х років.

Спеціально на характеристиці історіографічної спадщини М. Грушевського Д. Багалій зупинився з нагоди 60-літнього ювілею академіка. "Історію України-Руси" дослідник назвав монументальною синтетичною працею, "що збудована на основі... власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів" [12, 112]. Відзначивши різноманітні труднощі, що спіткали ювіляра в його праці над створенням синтезу українського минулого, він акцентував увагу на численних новаціях, якими збагатилася історична думка. Стисло виклавши провідні принципи та ідеї історіографічних пошуків ювіляра, Багалій підніс також громадсько-виховну вартість усієї його творчої діяльності, назагал високо оцінив внесок М. Грушевського в модернізацію української науки та культури.

Дещо пізніше розгорнув ці міркування в окремій розлогій розвідці, поставивши перед собою задеклароване в її назві складне завдання – визначити місце ювіляра в українській історіографії. Окреслюючи характер своєї статті, зазначив, що, на відміну від ювілейної промови на святі в Києві, де було лише визначено головні віхи наукової творчості М. Грушевського, він за правом одного зі старших представників української науки спробує критично поглянути на цілість історіографічної праці автора "Історії України-Руси" з перспективи загального поступу української гуманістики.

Окресливши джерела своєї історіографічної студії, Д. Багалій стисло зупинився на характеристиці головних етапів життєвого та творчого шляху М. Грушевського – від його родинних коренів і сімейного виховання до навчання в гімназії й на університеті. Тут він вельми полемічно сприйняв висловлені М. Грушевським в "Автобіографії" скептичні нотки щодо фахового рівня професорсько-викладацького складу Київського університету 1880-х років. Як відомо, і М. Грушевський, і Д. Багалій студювали у тих самих професорів, але, на думку другого, крім В. Антоновича, було немало й інших педагогів, що талановито і самовіддано навчали секретів історичного фаху. Утім, Д. Багалій погоджується зі своїм

колегою щодо вирішального впливу на наукове становлення і М. Грушевського, і його самого особи керівника Київської документальної школи [13, 165–167]. Власне впливи київського наукового середовища, переконує дописувач, сприяли збагаченню природних талантів М. Грушевського та формуванню його як видатного дослідника. Саме київські українські кола підготували ґрунт для переїзду молодого магістранта до Львова, де повною мірою розквітнув його геній організатора наукового життя.

Осмилюючи львівське двадцятиліття життя та діяльності М. Грушевського, автор окреслив його працю на терені НТШ, що мала наслідком перетворення цієї найстаршої національної культурної інституції на наукову установу з усіма академічними складовими. Не оминув Д. Багалій також феномену Львівської історичної школи професора, а також його активної громадської та науково-популяризаторської роботи як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. Та найважливішим для подальшого поступу української науки здобутком львівської доби творчості М. Грушевського автор назвав появу перших томів “Історії України-Руси”, що започаткували новий етап у розвитку українознавства – перехід від монографічної розробки поодиноких наукових проблем до цілісного погляду на всі сфери минулого свого народу.

У подальших частинах нарису, розвиваючи окреслені у вступі тези, Д. Багалій переходить до докладного аналізу науково-дослідної праці М. Грушевського, дотримуючись при цьому хронології його життя, викладеної в “Автобіографії”. Київську добу становлення фахових зацікавлень молодого вченого автор характеризує як досить плідну, що не лише була позначена формуванням провідних наукових інтересів, а й залишила помітний слід у розробці низки аспектів української історії від ранньоісторичних часів до кінця XVIII ст. З огляду на сформованість у цей період професійного світогляду молодого дослідника та його провідних наукових інтересів, галицьке двадцятиліття постає як час подальшого розвитку творчих інтенцій, закладених у Київському університеті.

Галицький період, справедливо вважав Д. Багалій, є центральним у творчій біографії М. Грушевського. Знаковою для дослідника є перша інавгураційна лекція, виголошена молодим професором у Львівському університеті, що, як було продемонстровано на кількох прикладах, містила низку ідей, які М. Грушевський послідовно втілював на галицькому ґрунті. У цей час діяльність історика головно зосереджувалася в університеті та НТШ, де не лише творилися підстави модерної української гуманістики, а й формувалася наукова школа. Як представник київської документальної традиції, Д. Багалій передусім зупинився на археографічній діяльності, яку М. Грушевський розгорнув у НТШ. Він прискіпливо аналізував методіку та методологію джерелознавчих пошуків львівського професора відтак говорив про нього як типового представника школи В. Антоновича. Далі зосереджувався на критико-бібліографічній діяльності М. Грушевського, найбільше представлений на сторінках реформованих ним “Записок НТШ”. На думку Д. Багалія, важливість цієї ділянки праці вченого була зумовлена становленням української історіографії як наукової дисципліни, що, окрім інформаційно-популяризаторського завдання, виконувала важливу критико-рефлексивну функцію. Осібно дослідник зупинився на широкомасштабній науково-організаційній діяльності ювіляра в НТШ, акцентуючи важливість залучення до роботи в цій установі представників усіх українських земель.

В останній – найбільшій – частині своєї розвідки Д. Багалій зосередився на всебічному аналізі “Історії України-Руси”. Послідовно розглянув її схему, план, зміст, теоретико-методологічні засади та місце в українській історіографії. Визнаючи слушність запропонованої концепції, Багалій пропонував остаточно не замикати здобутків киево-руського періоду від росіян. Був переконаним, що “треба буде визнати деякою мірою право на київську добу, як на початкову, і для початкової історії великоруського народу”, при цьому додаючи однак, – “далеко меншою одначе мірою, ніж для початкової історії України” [13, 196]. На нашу думку, ця теза цікава з огляду на формування в пізнішій радянській історіографії концепції давньоруської народності [14, 64–65].

Аналізуючи план-схему всієї синтези М. Грушевського, дослідник торкнувся його історіософських поглядів, виявив впливи на них гегелівської філософії. Розглянувши розуміння вченим рушіїв історичного процесу, автор нарису дійшов висновку про його ідеалістичні настанови, водночас зауваживши намагання М. Грушевського простежити впливи на історичну еволюцію українського народу всіх можливих чинників – від культурно-

релігійних до суспільно-економічних. Теоретичним поглядам автора "Історії України-Руси", слушно підсумував Д. Багалій, властива еkleктика, що позначилося на багатьох аспектах його великої праці.

Далі дослідник стисло охарактеризував ідейне та змістове наповнення кожного тому "Історії України-Руси", подекуди висловив власне, нерідко принципово відмінне бачення тієї чи іншої наукової проблеми.

Не оминув своєю увагою Д. Багалій і значення для української культури науково-популярних праць М. Грушевського. Систематизувавши їх за ступенем повноти змалювання минулого українського народу, дослідник підніс важливу виховну та популяризаторську роль цих творів. Він відзначив ретельність вченого при одборі ілюстрованого матеріалу до популярних книг і високу якість його відтворення.

Завершують розлогий нарис Д. Багалія його рефлексії над попередніми святкуваннями ювілейних дат. Критично узагальнивши висловлені в публікаціях різного часу оцінки життя та діяльності М. Грушевського, пов'язані з визначенням його внеску в гуманістику, Д. Багалій окреслив подальші перспективи поступу української історіографії. Він закликав утворити "загальний фронт молодих і старих українських істориків в дальшій аналітичній і синтетичній розробці української історії в новому, марксістському її освітленні". Для цього, на його переконання, треба критично та творчо використати ідейне і змістове багатство "Історії України-Руси", названої "великою енциклопедією в царині української історії", й зосередитися на розробці нових дослідницьких сюжетів соціально-економічного характеру [15, 217].

У цілому ж бачимо докладне та виважене осмислення різноманітних аспектів історіографічного доробку М. Грушевського від перших його кроків у науці до становища керівника академічних установ історичного профілю.

Розгорнута наприкінці 1920-х – у першій половині 1930-х рр. у радянській Україні кампанія цькування всієї суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського не могла не вплинути на оцінки його творчого доробку з боку колег по цеху. І тут яскравим прикладом слугують саме історіографічні праці Д. Багалія. Так, у вступі до "Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті", який побачив світ 1928 р., оцінки творчої спадщини М. Грушевського практично збігалися з тими характеристиками, що їх висловив харківський академік під час святкування ювілею в 1926 році. Автор "енциклопедії" постає зі сторінок праці його старшого колеги як патріарх української історіографії, визнаний фундатор історичних шкіл, видатний організатор наукового руху.

Шалена кампанія боротьби проти "українського буржуазного націоналізму" та "псевдо марксізму", що розгорнулася на сторінках радянської преси наприкінці 1920-х рр., змусила Д. Багалія демонстративно дистанціюватися від М. Грушевського та істотно скорегувати попередні історіографічні погляди. Харківський академік погодився з призначеною для нього радянськими функціонерами роллю противаги впливу М. Грушевського в Академії наук, взявши діяльну участь у "реорганізації", а фактично – ліквідації історичних установ київського колеги [16, 381–383]. В умовах постійного психологічного тиску та систематичного цькування з боку молодшої генерації марксістських істориків, Д. Багалій намагався дедалі рішуче відмежуватися від української "буржуазної" науки, перероблюючи свої тексти відповідно до нових партійних директив.

У дусі модної тоді "самокритики" Д. Багалій каявся за колишні піднесені оцінки творчості свого молодшого колеги. Рясно використовуючи марксістський лексикон, харківський академік поспішно декларував своє переосмислення ідей М. Грушевського. Цілковито у дусі кон'юнктури він наголошував, що "його [М. Грушевського] концепція ідеалістична, антимарксістська, націоналістична, являла собою закінчений етап буржуазного розвитку української історіографії" [17, 357]. Пояснюючи свої ідеологічні прорахунки, Д. Багалій виправдовувався, мовляв, "... моя основна хиба в оцінці акад. М.С. Грушевського виникла з того, що я не звернув уваги на його ідеологію, для виявлення якої є достатні матеріали в його публіцистичних творах... Знаючи, що на підставі їх можна зробити оцінку політичної ідеології та діяльності М.С., я вирішив, що для цього не настав ще час, бо вони потребують попередньої великої критичної праці (для якої у мене не було часу). Переробляючи свій розділ про М.С. Грушевського, я заповню цю прогалину" [17, 358].

Утім, це каяття не вберегло Д. Багалія від подальшої критики з позицій дедалі догматизованішого марксизму. Творчість самого вченого запопадлива молодь почала пов'язувати з ідеями опального М. Грушевського. Його таврували як “псевдо марксиста” [18, 214–215; 19, 36–37; 20, 3; 21, 137–139]. Виправдовуючись, харківський академік вкотре намагався дистанціюватися від своїх попередніх оцінок, підкреслюючи, що сприймає лише історичну схему М. Грушевського, рішуче не поділяючи його історіософської концепції, “збудованої не на матеріялістичних, а на ідеалістичних засадах” [22, 148].

Проте тепер його пояснення навіть не брали до друку. Чи не найяскравіше світоглядна метаморфоза Д. Багалія під впливом зростаючої критики позначилася на його останній праці “Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної”, що залишилася незакінченою і була надрукована вже в наш час. У ній Д. Багалій відійшов від своїх попередніх оцінок наукової спадщини М. Грушевського, обмежившись стандартним набором зауважень та інвектив із арсеналу тогочасної марксистської критики.

При характеристиці наукової спадщини самого М. Грушевського також впадають у вічі різючі відмінності від оцінок кількالكітньої давності. Д. Багалій уже не згадував про свою солідарність з теоретичними настановами автора “Історії України-Руси”, натомість у стилі комуністичної публіцистики щільно пов'язав його політичну та наукову діяльність. Він рішуче закликав свого колегу висловитися з приводу зроблених зауважень – “недвозначно виявити свою сучасну ідеологію” [12, 573].

Осмилюючи ці тези Д. Багалія, сучасний дослідник С. Плохій зазначає: “Доволі складно, якщо взагалі можливо визначити те, наскільки Багалій вірив у важливість матеріялістичного і соціально-економічного підходу до історії, а до якої міри він просто хотів пристосувати новий домінуючий наратив з метою легітимізації українського національного наративу. Та врешті, в акцентах Багалія на значенні класової боротьби, його поясненні релігії винятково як прикриття соціально-економічних інтересів правлячих класів та в його негативному ставленні до ролі особи в історії проглядають типові риси радянської марксистської історичної парадигми 1920-х років. У заклику Багалія до своїх старих і нових колег “забезпечити новий соціальний зміст національної ідеї та культури” містилося бажання погодити національний і марксистський підходи до історії” [3, 377]. Інший дослідник творчості вченого В. Кравченко, пояснюючи світоглядні й концептуальні метаморфози Д. Багалія в останні роки його життя, зауважив: “Робота Д.І. Багалія... стала красномовною пам'яткою перехідної доби, в якій поступово зникало не лише саме поняття національної школи в історичній науці, а й традиції академічної історіографії в науці” [23, 27]. Для справедливості відзначимо, що аналогічної “еволюції” у ставленні до творчої спадщини М. Грушевського під тиском репресивної машини комуністичного тоталітаризму зазнали й інші українські історики. Подібно до студій Д. Багалія, в їхніх працях оцінки наукового доробку видатного вченого поступово профануються, набуваючи властивої офіційному радянському суспільствознавству одноманітності [24, 215–216].

Отже, спостереження Д. Багалія над творчістю його молодшого колеги, поза їхнім сумним фінальним акордом, унаслідок своєї системності, глибокої аргументованості та оригінальної інтерпретації, виявилися надзвичайно плідними для науки ХХ ст., представники якої в своїх грушевськознавчих пошуках неодмінно зверталися до історіографічної спадщини видатного харківського вченого. У цілому ж проаналізована грушевськіана Д. Багалія постає своєрідним дзеркалом, в якому проглядають особливості українського історіографічного процесу на Наддніпрянщині у першій третині ХХ ст. Виважена академічна полеміка та коректний історіографічний аналіз, властиві для періоду передодня Першої світової війни й часів Визвольних змагань, під впливом насадженої радянською державою ідеологічної нетерпимості й вульгаризованого марксизму поступаються брутальній лайці та інтелектуальній нетерпимості. Доля самого харківського вченого – українського інтелігента, котрий за всіх політичних режимів шукав легальних шляхів реалізації свого творчого потенціалу, також постає типовою для наддніпрянської інтелігенції, що повірила у щирість українського курсу радянської влади, надаремно пропонуючи їй свої талант та енергію.

Література

1. Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.
2. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.
3. Plokhly S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2005. – 614 p.
4. Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М.Грушевський і Д.Багалій // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 / 1–4. – С. 178–185.
5. Заруба В. М. Грушевський і Д. Багалій // Постаті. – Кн. 2. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 65–73.
6. М. Г[рушевський]. Дмитро Багалій // Зоря. – Львів, 1895. – С. 138–139.
7. Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, ВД "Простір", 2008. – 552 с.
8. Багалій Д.І. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. – Харків: Прапор, 2002. – 192 с.
9. Заруба В. Листування М.Грушевського з Д.І. Багалієм // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 / 1–4. – С. 433–437.
10. Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 92–103.
11. Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. Літературні матеріали. – Од. зб. 45064. Багалій Д.І. Ак[адемік] М.С. Грушевський в українській історіографії. [Нарис]. [20 рр. XX ст.]. – 80 арк.
12. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.
13. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.
14. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 543 с.
15. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1. – 218 с.
16. Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 1. – С. 306–421.
17. З посмертних праць акад. Д.І. Багалія (Самокритичний огляд наукової продукції) // Архів Радянської України. Історично-архівознавчий журнал. – 1932. – № 4–5. – С. 338–375.
18. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // На історичному фронті. Збірка статтів. – Т. 1. – Одеса: ДВУ, 1929. – С. 195–215.
19. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27–40.
20. Редін М. Манівцями еkleктики // Комуніст. – 1931. – № 17. – С. 3.
21. Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – 176 с.
22. Багалій Д.І. Відповідь т. Скубицькому на його зауваження з приводу його "Нарису історії України" // Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 144–149.
23. Кравченко В.В. Передмова // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків: Золоті сторінки, 2001. – С. 5–28.
24. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – 382 с.

Аннотація. *Тельвак В.В. Грушевськиана Дмитрия Багалія. Установлено особенности историографического анализа Д. Багалием творчества М. Грушевского. Выявлено его влияние на грушевсковедческие оценки общественно-политической ситуации на Надднепрянщине в первой трети ХХ в. Сделан вывод о весомости вклада исследователя в грушевсковедение.*

Ключевые слова: *М. Грушевский, Д. Багалій, грушевськиана, украинская историография, рецепция*

Summary. *Telvak V.V. Hrushevsky Studies by Dmytro Bahaliy. The author focuses on Hrushevsky Studies by Dmytro Bahaliy. He defines the peculiarities of Bahaliy's historiographic analysis of Hrushevsky's heritage. The author states that the socio-political situation in Central Ukraine (Naddniproianshchyna) in the 1900s – 1930s influenced Bahaliy's evaluation of Hrushevsky's works. He concludes that Bahaliy made a valuable contribution to Hrushevsky Studies.*

Key words: *M. Hrushevsky, D. Bahaliy, Hrushevsky Studies, Ukrainian historiography, reception*

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ В 20–30-х рр. ХХ ст. (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Проаналізовано публікації, присвячені жіночому питанню у СРСР (1920–1930-і рр.). Розглянуто коло проблем, пов'язаних зі шляхами соціалізації жінок: державна політика щодо “слабкої статі”, діяльність ініційованих і підтримуваних комуністичною партією організацій і рухів, процес формування ментальності радянських жінок та ін.

Ключові слова: історіографія, жіноче питання, комуністична ідеологія, радянська жіноча ідентичність

Суспільні трансформації, що відбуваються нині, суттєво змінюють усталені способи життєдіяльності, норми та ідеологічні конструкції, що їх визначають. Ці трансформації активно осмислюють на різних рівнях; формують і розвивають нові наукові напрямки, що мають за мету осмислення цих змін. Одним із таких напрямків стала теорія гендеру. З'явившись в українських соціальних і гуманітарних студіях на початку 1990-х рр., цей термін та пов'язана з ним проблематика набули вибухоподібного поширення й розвитку [1, 36–37].

Перші наукові праці з гендерної проблематики побачили світ у середині ХХ ст., але історія питання набагато давніша та багатогранніша. Ще на початку століття світовий жіночий рух розвивався в рамках політики щодо залучення “слабкої статі” до суспільного виробництва та політичного життя, через державне регулювання сім'ї й конструювання нових відносин між статями, формування нових канонів жіночності. Усебічне дослідження історичного досвіду жіночого руху в СРСР/УРСР у першій третині ХХ ст. має особливе значення для аналізу подальшої державної гендерної політики, надто її сучасного етапу, який формується в умовах руйнування колишньої соціальної системи, а також дає змогу переосмислити історію та сучасний стан проблеми адаптації жінок до змін, що відбуваються.

Об'єктом дослідження є публікації, присвячені жіночому питанню в СРСР (1920–1930-і рр.), в яких розглянуто коло проблем, пов'язаних із соціалізацією жінок.

Дослідження з жіночої історії в СРСР у першій третині ХХ ст. мають певні традиції в українській і зарубіжній історіографії, причому як конкретно-історичних аспектів, так і теоретичних побудов. Варто виділити певні етапи історіографії питання: 1) 1920 – початок 1940-х рр. – період становлення історіографії проблеми; 2) середина 1950 – середина 1980-х рр. – розвиток у контексті формаційної парадигми; 3) середина 1980-х – 2010 рр. – зміна історіографічної традиції й поява нових дослідницьких напрямків. Виходячи з цього, можна говорити про самостійне наукове значення історіографії питання та розробку новітніх теоретико-методологічних підходів до його висвітлення.

Інтерес у цьому зв'язку представляє розробка історії ментальності, що включає в предмет аналізу, на думку сучасної історіографії, соціально-психологічні настанови, звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, що належать до тієї чи іншої соціокультурної спільності. Дослідники підкреслюють: під менталітетом варто розуміти стійкий світогляд, який має загальний характер і корениться в основах матеріального життя, широко поширений у значної частини населення й безпосередньо впливає на економічні, соціальні та політичні відносини [2]. У нашому випадку йдеться про формування нової жіночої світоглядної парадигми, що формувалася під впливом комуністичної ідеології.

Ми свідомо відійшли від аналізу всього масиву літератури з цього питання й зупинилися лише на окремих видах історіографічних джерел. Особливої уваги заслуговують праці організаторів роботи серед жінок і керівників радянської держави. Загалом автори більшості робіт, що з'явилися в перші роки радянської влади, виходили з установок В. Леніна, який приділяв велику увагу розробці проблем здійснення рівноправності жінок у суспільстві. Він вважав, що першим кроком соціалістичної революції на шляху вирішення жіночого питання стало створення нового законодавства, яке проголосило повну рівноправність жінок і чоловіків у всіх сферах життя: “Радянська республіка відразу змела всі без вилучення законодавчі сліди нерівності жінок, відразу забезпечила їй повну рівність за законом” і таке інше [3, 192–193]. Звідси “другий і головний крок, – на його думку, – скасування приватної

З М І С Т

Методологія та історіографія

Гоцуляк В.В. “Нова історія” як одна з новітніх методологічних течій в історіографії	3
Тельвак В.В. Грушевськіана Дмитра Багалія	7
Земзюліна Н.І. Формування світогляду радянської жінки в 20–30-х рр. ХХ ст. (історіографія проблеми)	14
Ніколаєць Ю.О. Ідеологізація радянської культури повоєнних років у висвітленні українських вчених	18
Присяжнюк Ю.П. Сучасне українське селянознавство в наукових оглядах 1990–2000-х років	26

Історія України

Михайлюк Ю.М. Протиборство черкаських і канівських міщан із місцевою владою та землевласниками за свої права у другій чверті ХVІ ст.	30
Бойко Н.І. “Записка в справі обмежень української мови” Володимира Антоновича: ретроспективний аналіз	34
Орищенко Р.М. Релігійні вірування як чинник адаптації українських селян до польських і російських модерних впливів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	39
Шийко А.А. Д.І. Багалій – фундатор харківського історичного архіву	42
Фареній І.А. Політичні погляди та “Закон історичної перспективи” Миколи Левицького	47
Єлесіна К.О. Церковно-релігійне життя на Середній Наддніпрянщині у контексті діяльності графів Бобринських	52
Волошкевич Г.А. Державна політика щодо споживчо-кооперативного руху на Наддніпрянщині в умовах реакції (1907–1910 рр.)	56
Сокур Л.А. Пріоритети державної політики України у сфері діловодства за доби Центральної Ради	60
Щербатюк В.М. Наростання протесту селян гетьманській і більшовицькій владі 1918–1919 рр.: сучасна українська історіографія проблеми	65
Пархоменко В.А. Буремні 1917–1921 роки в житті генерала О. Грекова (за матеріалами мемуаристики)	71
Місько В.В. Діяльність міжнародної організації допомоги революціонерам у Західній Україні (1922–1938 рр.)	78
Абразумова О.М. Кристалізація інтересів селянства в ідеї створення селянського союзу (1924–1926 рр.)	81
Фрей Л.В. Становище заможного селянства напередодні колективізації	89
Лаврут О.О. Гурткова діяльність студентів сільськогосподарських ВНЗ у 1920-і роки	94
Кучеренко Г.В., Мельниченко В.М. Ліквідація неписьменності та малописьменності дорослого населення у післявоєнний період (1944–1950 рр.)	97

Всесвітня історія

Звірко І.В. Передумови та історія зародження масонства: загальний огляд	103
Драч О.О. Жінки і російські університети: позиція імперської влади (друга половина XIX – початок XX ст.)	107
Корновенко С.В. Діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.), неурядові аграрні ініціативи грудня 1919 – березня 1920 рр.	113
Калінчик В.О. Специфіка політичного життя II Річпосполитої (1922–1926 рр.) . . .	122

Рецензії та огляди

Присяжнюк Ю.П. Стражний О. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. – К.: Книга, 2008. – 368 с.: іл.	129
Присяжнюк Ю.П. , Масненко В.В. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 418 с.	131
Удовик І.А. Болховітінівський щорічник 2008 / Відпов. ред. К. Крайній; наук. ред. В. Ластовський. – К.: НКППКЗ “Фенікс”, 2009. – 304 с.; Болховітінівський щорічник 2009 / Відпов. ред. К. Крайній; наук. ред. В. Ластовський. – К.: НКППКЗ “Фенікс”, 2010. – 424 с.	134
Калінчик В.О. Іваненко О. Українсько-французькі зв’язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.	139
Мельниченко В.М. Голиш Г.М. Крізь роки й епохи. Історія і сучасність Чапаєвської школи. – Черкаси: „Вертикаль”, видавець ПП Кандич С.Г., 2010. – 284 с.: іл.	141

Наукова хроніка

Шамара С.О. Міжнародна наукова конференція “Історична наука, історична пам’ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі” (Черкаси, 21–23 жовтня 2010 р.)	143
---	-----

Ad memoriam

Сиволап М.П. Григор'єв Володимир Павлович	145
Наші автори	147

